

Gürgenç / 3-nji kitap -13

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy proza

написано kitapcy | 25 января, 2025

Gürgenç / 3-nji kitap -13 XIII BAP

Tekeş soltan uzak ýoluň hem-de söweşe girip, ýarym günün dowamynda at üstünde gylyç çapmagyň ýadawlygy sebäpli Reýde biraz dynç almakçy bolup Hemedany, Yspyhany araplardan arassalamak üçin Maýaçugy ibermegi makul gördi. Ony huzuryňa çagyrttdy.

– Şemseddin, araplar Gökçe bilen üstüne baranda Yspyhany taşlap gaçdyň. Indi seni olaryň üstüne ibersem, özüňiň gaçyşyň ýaly olary-da gaçyryp bilermikäň?-diýip, Tekeş soltan Maýaçuga degişme bilen gyjالات berdi.

-Aly hezret, özüňiz bir wagt: «Özüňden güýçli bilen garpyşmak batyrlyk däl, özüňi gurban etmek» diýipdiňiz. Men hem Siziň şu pendiniňize eýerip, “Assa gaçan namart” diýilişi ýaly duşmandan arany açdym-diýip, Maýaçuk hem jogabyny tapyp aýtdy. Horezmşah güldi:

-Assa gaçan namart diýeni boldy diýsene. Indi sen olardan has güýçli bolup bararsyň. Men saňa uly goşunyň uly bölegini bererin. Mundan başga-da ýesirleri-de, içinde emiri barmy, serkerdesi barmy baryny ýönekeý serbaz hökmünde goşup alyp git. Hemedan Reýden daş däl, maňa tizräk habaryňy ýetir-diýdi. Maýaçuk bildirilen ynam üçin yzly-yzyna iki gezek tagzym edip, Horezmşahyň huzuryndan wagty hoş bolup çykdy. Şol günün ertesi özüne berlen goşuna baş bolup, Hemedana tarap ýola düşdi.

Hemedan Maýaçuga derwezesini açmady. Päli azyp başlan Maýaçuk Horezmşahyň ýoklugyndan peýdalanyň, goşundaky özüne ynamly serkerdeleri baş edip, ikuç topar serbazlary Hemedanyň alyş-ýakyn obalaryna iberip, talaň saldy. Indi onuň hyýaly şähre girip, oljadan ýüküni tutjakdy. Derwezeleri açdyrmak maksadynda ol Horezmşahyň goşunyna garşylyk görkezilse, soňunyň ýaman boljagyny düşündirip ýazylan haty peýkama dolap, derwezeden aňry atdy. Biraz wagtdan soň aňyrdan hem peýkama dolanan hat gelip düşdi. Hatda şäheriň derwezeleri diňe

Horezmşaga açyljakdygy, eger Horezmşanyň özüni görmeseler, näçe wagt gabawda bolsa-da şäheriň teslim bolmajakdygy ýazylypdy. Maýaçuk bu habary Reýe Tekeş soltana ýetirmeli boldy. Bu habar Horezmşanyň kalbynda bir ýakymly buýsanja meňzeş duýgy döretdi: “Tekeş, Tekeş soltan, adamlar, ýurtlar saňa jeňsiz, jedelsiz, boýun egýärler. Bu seniň Horezmşa adyňyň has belende çykanyndan bolsa gerek” diýen hyýal serini gaplady. Ol şu hyýalyndan ruhlanyň, dynç almasynam bes edip, Hemedan sary atlandy.

Horezmşa Hemedana gelip ýeten badyna özüniň şu ýerdedigini, özüni görmek üçin näçe adam gelse-de kabul etjekdigini şäher ilatyna habar etdirdi. Şundan soň şäheriň derwezesi gyýa açylyp, içerden çykan dört adam leşgeriň düşelgesiniň ortasynda gurlan Horezmşanyň şahana çadyryna tarap geliberdiler. Çadyryň önünde bu gelýän wekiller tarapa seredip duran Tekeş soltan olary daşrakdan bolsa-da tanady. Olaryň dördüsi-de şäheriň atly kethudalary bolup, Horezmşa Hemedana öňki sapary çagynda bu kişiler bilen söhbetdeş bolupdy. Olar gele-gelmäne dyza çöküp, Horezmşanyň donunyň synyny maňlaýyna degrip, togap etdiler, soňra turup, saglyk-amanlyk soraşdylar. Horezmşa olary çadyra teklip edip, saçak başyna geçirdi. Tekeş soltan olardan «Näme üçin meni görmän derwezäni açmak islemediňiz?» diýip, soranynda wekiller biri-birine seredip, jogap bermäge ýaýdanýan ýaly etdiler. Emma şanyň sowalyna dogry jogap bermeseler bolmajagy üçin wekilleriniň başçysy dillendi:

-Merhemetli Horezmşa hezretleri, Maýaçuga derwezäni açmanlygymyzyň birinji sebäbi: Ony şähere goýbersek, ilaty talar hem-de şäherdäki halyfyň bir bölüm goşunyna hüjüm edip, gandöküşlik eder diýip gorkduk. Araplar bolsa uruşmakçy däl. Olaryň serkerdesi: “Eger şu gelen hakykatdan hem Horezmşanyň goşuny bolsa, biz sözsüz teslim bolýarys” diýdi

Tekeş soltan: “Bu adamlarda Maýaçuk hakynda beýle pikir nirden döredikä” diýip oýlandy. Soňra:

-Maýaçuk şeýle eder diýip gorkmagyňyzyň näme sebäbi bar? Nämä esaslanyp beýle diýýäňiz?-diýdi.

-Aly hezret, adam ýamanlamak gowy däl bolsa-da, aýdaýyn.

Maýaçuk gowy adam däl diýärler-diýip wekilleriň başçysy «sizem aýdyň» dien manyda ýoldaşlaryna garady.

-Kim diýýär? Nämä esaslanyp diýýär?

-Muny bir adam, iki adam diýenok, tutuş ilatda şeýle pikir bar. Ol Yspyhana naýyp edip, goýup gideniňizde adamlara azar berip, talaňçylyk edipmişin. Onsoňam biz beýle adamyň wepasy bolmaz, ol Horezmşaga dönüklük edip, öz başyna goşun bilen gelen bolaýmasyn diýibem pikir etdik. Ine indi Siziň didaryňyzy görmek nesip etdi. Indi şäherem Siziňki-diýdi wekilleriň baştutany.

Bu gepleri diňläp Tekeş soltan oýa çümdi. Öňem bir sapar ol barada özünde şübhe döräninde weziriniň ony öwüp, arşa çykaryp, köňlündäki şübhäni aýrany ýadyna düşdi-de, Maýaçuk baradaky gepleri anyklamagy ýüregine düwüp goýdy. Soňra wekillere ýüzlenip:

-Jenaplar, Maýaçukly gürrüňi soň özüm anyklaryn. Eger şu gepler hak bolsa, olam jezasyz galmaz Eger biziň serbazlarymyzdan kimdir biri erbet iş etse, ony öldürmäge-de hakyňyz bar-diýdi.

Wekiller Horezmşanyň bu adalatly gepine ýerlerinden turup tagzym etdiler. Wekilleri hormat bilen ugradanyndan soň Tekeş soltan wezir-wekilleri, goragyndaky bir kowçum serbazlary bilen dabaraly ýagdaýda şähere girdi. Derwezededen giren ýerinden tä köşke barýança şäher ilaty ony alkyşlar bilen garşylady. Şäheriň köşkünde ýerleşeninden köşküň hadymalary gelip, özleriniň hyzmata taýyndyklaryny mälim etdiler. Şäheriň kazy-kelany, şeýhulyslamy, başga-da bir näçe kethudalar salama gelip gitdiler. Soňunda araplaryň goşunyndaky emirler baş serkedesi bilen gelip özleriniň teslim bolandyklaryny tassykladylar. Horezmşa hem olara hoş sözüni aýdyp, soňunda şeýle diýdi:

-Adatda teslim bolanlar ýesir alynýar. Biz hem külli musulman äleminiň ymamy halyf hezretleriniň guly bolanymyz üçin sizi ýesir edip saklamarys. Siz islän wagtyňyz arkaýyn gidip bilersiňiz. Ýöne ýolda kelläňizdäki arap başgabyňyzy Horezm başgabyna çalşyrsaňyz, yzyňyzdan ýetip, ol başgaby kelläňiz bilen bile aýyrmaly bolar. Meniň gepime düşünýäňiz gerek?

-Düşünýäs, Aly hezret. Öň şeýle ýaramaz iş bolupdyr. Biz öz başgabymyzda-da talaň diýen zady etmeris-diýip, araplaryň serkerdesi iki elini gursagyna goýdy.

Araplar şol günň ertesi ýol şaýyny tutup, şäherden çykyp gitdiler. Tekeş soltan Maýaçuk baradaky gepden soň oňa ýakyn adamlaryň birkisini assyrynlyk bilen çagyryp sorag etdi. Emma olardan maglumat alyp bilmedi. Soňra Maýaçugyň özüni çagyrttdy. Maýaçuk özünden öň çagyrlan adamlardan Horezmşanyň gyzyklanýan zadyny bileni üçin soraga taýýarlanyp gelipdi. Ol şanyň huzuryna arkaýyn salam berip girip, tagzymdan soň gol gowşuryp durdy. Tekeş soltan oňa oturmagy teklipe edip, ýer görkezdi. Ol jaýlaşyp oturanyndan soň Horezmşa oňa synçy nazaryny dikip:

-Şemseddin, senden bir täsin ýagdaý barada soramakçy-diýdi. Ýöne dogry jogap bermeseň diliňi keserin.

-Aly hezret, Size dogry jogap bermesem, dilimi o dünýäde-de keserler. Men Size hemişe dogry sözüme, ak ýüregim bilen gulluk edip gelýärim-diýip, Maýaçuk bir elini gursagyna goýup, başyny egdi.

-Onda aýt, näme üçin hemedanlylar saňa derwezäni açman, maňa açdylar? Munuň sebäbi näme?

-Aly hezret, meniň özüm hem munuň sebäbini bilmesim gelip, ahyr anykladym. Siziň eradaňyz bilen meniň belent derejelere ýetenimi görüp bilmeýän duşmanlarym men hakda ýaman pikir ýaýradypdyrlar. Hamala men talaňçymyşym, şähere girsem talaň saljakmyşym – diýip, Maýaçuk bigünä adam dek gözünü gyrpman jogap berdi.

Tekeş soltan dymyp, oýa çümdi: «Şeýle bolmagy hem mümkin. «Düýşe näme girmeýär, duşman näme diýmeýär» diýipdirler. Maýaçugyň hem duşmanlary az bolmasa gerek» diýip, pikir edip, gepi başga tarapa sowdy:

– Şemsetdin, görüp dursuň gerek, Hemedany kimiň alyp, kimiň boýun egdirenini. Indi Yspyhany sen gidip boýun egdir. Ol ýerdäki araplaryň goşunyny söweşsiz teslim etdirjek bol. Gandöküşlik bolmasa gowy.

– Emriňiz başym üstüne, Aly hezret. Ýöne Yspyhanda-da Sizi görmeseler, derwezeler açylmaz öýdýän. Onsoň güýç ulanmaly bolar.

– Ýok, mümkingadar güýç ulanma. Güýç ulanmak iň soňky çäre. Sen Yspyhanyň kethudalaryny tanaýan Hemedanyň kethudalaryndan ikisini alyp git. Olar seniň – meniň emrim bilen gelendigiňe güwä geçerler. Yspyhany alyp, ol ýeri araplardan arassalynyňdan soň şu sebitler, Pars Yragy seniň gol astyňda bolar. Eger sen halk bilen agzybir bolup, adalatly ýolbaşçylyk etseň, men saňa soň hakyky hökümdarlyk hukugyny berýän perman ibererin Gürgençden.

Horezmşa Maýaçuk bilen gürrüňini gutardym eden wagty, daşardan hyzmatdaky serbazlaryň biri girip, halyf an-Nasyryň bir ilçisiniň bärei gaýdandygy barada habar gelenini aýtdy. Garaşylmadyk wagty halyfyň ilçisi ibermegini geň gören Tekeş soltan:

– Halyfymyzyň näme matlaby, näme talaby barka? Sen näme pikir edýäň? – diýip, Maýaçuga garady.

– Bilmedim, Aly hezret. İlçi gelensoň mälüm bolar – diýdi ol.

– Ýör, onda daşary çykaly. İlçini dabaraly garşy almagyň aladasyny etmeli – diýip, Tekeş soltan daşary çykansoň, ilçiniň geljek ýoluna taýak atym ýerden köşge çenli atlas bilen parçadan paýandaz düşmegi buýurdy.

Halyfyň ilçisi köp garaşdyrmady. Aradan bir sagat geçip, garagörnümde dört atlysy bilen peýda boldy. İlçi paýandazyň başlanan ýerine gelende atdan düşdi. Atynyň jylawyny şol ýerde ýörite goýlan adamlaryň birine berip, paýandazyň üstünden ýöräp köşge tarap gaýtdy. İlçi Horezmşanyň huzuryna gireninde Tekeş soltan onuň hormatyna ýerinden turdy. Salam-helikden soň ilçisi özüni Müjireddin Mahmyt äl Bagdady diýip, tanyşdyrdy. Soňra resmi äheňde söze başlady:

– Muhterem Horezmşa Tekeş soltan ibn Il Arslan hezretleri, külli musulman äleminiň ymamy, halyf an-Nasyr hezretleri Size köp dogaýy salamlar aýdyp, saglyk-salamatlagyňyzy sorayar hem-de Siziň ata-babalaryňyz hem Bagdadyň hemaýatyndan bährement bolandyklaryny, Sizden hem hemaýatyny aýamajakdygyny aýtmak bilen özünden birugsat hiç ýere gol uzatmazlygyňyzy, häzirki özüňize degişli ýerler bilen kanagat edip, höküm sürmegiňizi sargyt edýär. Ýogsa, Siziň garşyňyza ähli musulman ýurtlaryny aýaga galdyrjakdygyny mälüm edýär.

Tekeş soltan ilçiniň nutkyny çalarak ýylgyryp diňledi, soň şeýle jogap berdi:

– Muhterem Müjiretdin Mahmyt äl Bagdady jenaplary, häkimiýet, hökümdarlyk halyf hezretlerine degişli. Biz onuň bir şyhny. Biziň duşmanymyz köp. Emma biz olaryň ählisinden güýçlidir. Goşun diwanyndan leşgerimiziň adam sany bir ýüz ýetmiş müňe ýetendigini bize habar berdiler. Bize bu uly goşuny halyf hezretleriniň çäklendirmesi bilen saklamak başartmaz. Şonuň üçin ol hezret sahawatlylyk edip, bize Huzistany berse, leşgerimiziň maddy üpjünçiligine ýardam etdigi bolardy.

Horezmşanyň gepine ilçiniň gahary gelip, näme jogap berjegini bilmedi. Belli bir jogap bermänem onuň huzuryndan çykdy. Biçäräniň ajaly tartyp gelen ekenmi, ertesi özüne berlen otagdan onuň ölüsini tapdylar. Merhumy Bagdada alyp gitjek onuň ýoldaşlaryna Tekeş soltan öňden göwnüne düwüp ýören maksady ýazylan talapnamasy bilen özüniň hajyby Şyhabetdin Mäsut al Horezmini hem ilçä edip, goşup goýberdi. Onuň yz ýanyndan Maýaçugy Ysphyhana ýollady.

* * *

– Adam diýilýän mahlukaty Halykul Alla juda düşnüksiz edip ýaradypdyr-diýdi halyf an-Nasyr, Horezmşanyň talapnamasyny okap bolasoň ilçisine garap – Kä halatda ol eden işiniň özüne näme peýdasy bardygyna-da düşünmeýär. Horezmşanyň talaplary hem şeýle. Biz onuň talaby boýunça adyny hütba goşduryp, seljuklaryň köşgünü onuň üçin dikeldip goýsak, bu zatlaryň oňa näme peýdasy bar. Munuň bilen onuň agramy artýarmy, ömri uzalýarmy ýa-da gaýta ýaşarýarmy? Bir mahal seljuklar hem bizden öňki halyf Mustedi hezretleriniň döwründe Bagdatda öz atlaryna köşk gurduryp, atlaryny hütba goşdurypdylar. Hany, soň näme boldy – köşgem galdy, atlary-da öçüp gitdi. Akylly adam hiç haçan artykmaç şöhrata kowalaşmaly däldir.

Halyf şu sözler bilen ilçä Şyhabetdin äl Horezmini sylag-serpaýsyz yzyna ugradyp goýberdi. Halyfyň «Artykmaç şöhrata kowalaşmasy» diýip beren jogabyna Tekeş soltanyň artykmaç gahary geldi. Ol öz ýanyndan «Üstüne «artykmaç» leşger bilen

baryp, aýdanymy etdirerin» diýip, iru-giç Bagdada ýörüş etmegi ýüregine düwüp goýdy. Şu arada ýüregine düwen bu niýeti zerarlymy ýa-da bir syrly sebäp bilenmi, onuň ýüregini daglan waka ýüze çykdy. Merwde waly bolup, ýurt sorap oturan uly ogly Nasretidin Mälikşa tarpa-taýyn aradan çykdy. Tekeş soltan bu agyr ýitgini näçe mertlik bilen geçirjek bolsa-da, perzent dagy ýüreginden aýrylmady, dürli şübheler geldi göwnüne. Şonda öňüräk Terken hatyn bilen bolan bir gürrüň ýadyna düşdi. Şol günü agşamlyk nahardan soň ikiçäk galanlarynda Terken hatyn hemişekisi ýaly mylaýymsyrap:

– Soltanym, Siz degişmedenem bolsa «Käte aýalyň aklynam alaýmaly» diýipdiňiz – diýip, söze başlanyndan Tekeş soltan aýalynyň maksadyny aňdy: – Men Size häzir akyl berjek däl, alsaňyz bir maslahatym bar.

Tekeş soltan güldi:

– Akyl bermek bilen maslahat bermegiň näme tapawudy bar?

– Barmy-ýokmy bilmedim, soltanym. Ýöne «Maslahatly biçilen don gysga bolmaz» diýlişi ýaly...

– Sen dony däl-de, meniň kepenimi biçmekçi ýaly-la – diýip, Tekeş soltan aýalynyň sözünü böldi. – Men seniň berjek «maslahatyňy» bilýän. «Sen garrap barýaň, öňräginden Muhammedi mirasdüşer belle» diýjeksiň, şeýlemi?

– Hawa, şeýle. Muňa näme gaharyňyz gelýär, soltanym. Mirasdüşer bellemek öňden gelýän döp ahyryn.

– Dogry, döp. Ýöne uly ogul duranda kiçisini bellemek hem öňden gelýän döpmi?

– Soltanym, gyzybermeseňiz-le, menem Siziň bilen hut şu hakda gepleşmekçi. Men öz pikirimi aýdaýyn, onsoň näme etseňiz ygtyýaryňyz.

-Ýeri, aýt. Pikiriňi-de diňläýin – diýip, Tekeş soltan aýalyna synçy nazaryny dikdi.

Terken hatyn alysdan aýlap söze başlady:

– Soltanym, Siz Horezmin döwletini dünýäde öňe çykarmak üçin näler jan çekdiňiz. Siziň erjelligiňiz, edermenligiňiz, akyl-parasadyňyz, galyberse-de, egsilmez güýç-gaýratyňyz bilen Horezmin häzirki zamanyň iň gudratly beýik döwletine öwrüldi. Indi geljekde bu döwletiň şu derejesini saklamak, belki, ýene-

de artdyrmak üçin Siziň özüňiz kimin adam gerek dälmi? Eger şu sypatlar, häsiýetler Mälikşada bolsa ony mirasdüşer belläýiň. Mälikşa edepli-ekramly, adamkärçilikli, guş agzyndan çöp almaýan, ýuwaş oglan. Ýöne bu häsiýetler patyşaga dogry gelmeýär, soltanyň. Eger patyşa gowşak bolsa, ýurt berbat bolýar.

– Hä, hä! Şeý diýsene, hanyň! – diýip, Tekeş soltan kinaýaly ýylgyrdy. – Men bu zatlary bilmeýän ekenim-dä. Näme diýsene, eger Ezraýyl bilen arañ ýakyn bolsa, maňa ýene baş-alty ýyl purýja alyp ber. Men entek oglanlaryň häsiýetlerini synlap ýetişmedim – diýip, Tekeş gürrüňe nokat goýup, ýerinden tursada, Terken hatyn:

– Muhammediň häsiýetine men ene bolamsoň belet. Ol edil Siziň özüňiz ýaly, soltanyň! – diýip suňsuryp galdy.

Terken hatyn bilen aralarynda bolan şu gürrüň Tekeş soltanyň göwnüne şübhe salypdy. Emma onuň elinde hiç hili delil ýokdy. Şoňa görä Nasretidin Mälikşanyň ölümi taryh üçinem syr bolup galdy.

Wagt geçýärdi. Ol şol geçip barşyna tutuş barlygy özgerdip, üýtgedip, ösdürip, ösdüren zatlaryny ýene-de ýumrup gidip barýardy. Danalar «Wagtyň bar ýerinde ebedi zat ýok, diňe onuň özi ebedi» diýip, ýöne ýere aýtmadyrlar.

Wagtyň geçmegi bilen Tekeş soltanyň perzendiniň ölümi zerarly daglanan ýüregi hem birneme ýerine geldi. Wagt onuň ýaşyny-da birneme aňyry eltenem bolsa, entek gujur-gaýraty egsilmändi. Etjek-goýjak işlerini eglemeýärdi. Şu arada-da eglenmän etmeli bir işi çykyp, ol ýene atlanmaly boldy. Pars Yragyna, Hemedan, Yspyhan ýurtlaryna naýyp edip goýup gaýdan adamy – Şemsetdin Maýaçugyň ilata zulum edip, talaň salyp başlandygy hakyndaky habar onuň parahat gününü bozdy. Tekeş Maýaçuk hakynda Hemedanda eşiden gürrüňini ýadyna düşürdi. Şonda Maýaçugyň şeýle häsiýetiniň bardygyny öň duýmandygyna, Maýaçugyň kowumdaşy hajyp Rehnetdin Alynyň gepi bilen oňa gözegçiligindäki ýurtlara doly hukukly häkim edip bellenenidigi baradaky permany iberenine gaty ökündi.

Bu perman ýetip barmazyndan öň, Maýaçugyň Horezmiň tabynlygyndan çykyp, özbaşdak ýurt eýesi bolmak pikiri hem ýok

däldi. Şonuň üçinem ol halyf an-Nasyryň, Horezmşanyň garşysyna özi bilen birleşmek baradaky teklibini ret etmändi. Halyfyň ony Rüstem Zala deňäp, jahan pehlewany, musulmanlar emiriniň naýyby diýip, Arşa göterip, iberen namasyna ol monça bolupdy. Şol wagt Horezmşanyň oňa doly ygtyýarly häkimlik hukugyny berýän permanynyň ýetip gelmegi, ony dönüklük etmekden saklady. Emma dönüklükden hem beter zalymlyga baş urdy. Ol Horezmşanyň permany esasynda özüni doly ygtyýarly hökümdar hasaplap, islän zadyny, göwnüne gelenini edip başlady. Göwnüne gelýäni bolsa haýyr däl-de, diňe şer işlerdi. Onuň adamlary tutuş Pars Yragynda – Hemedandan, Abhar Zanjana çenli aralykda ilata talaň salyp, adamlaryň mallaryny-da sürüp alyp gidýärdiler. Arz etmek üçin bir adam onuň golaýyna baryp bilmezdi, hiç kim demini çykaryp bilmezdi. «Hatda gatyrap gygyran horazlaryň hem kellesi giderdi» diýip, adamlar ýurtda dörän ýagdaýy düşündirýärdiler. Ýagdaýyň jikme-jikligini bolsa, aňyrdan gelen Horezmşanyň gizlin aňtawçysy aýdyp berip, oňa gazap donuny geýdirdi. Tekeş soltan, Maýaçugyň beýle zalymlyga ýüz urmagynyň sebäbine, näçe oýlansa-da, düşüniş bilmedi. Ol Maýaçugyň kowumdaşy hajyp Rehneddin Alyny çagyrdy. – Jenap Rehneddin, Maýaçugyň Pars Yragyny nähili «adalatly» dolandyryýandygandan habaryň barmy? – diýip, Horezmşa hajybyň ýüzüne gaharly garady.

-Eşitdim, Aly hezret. Ýöne meniň bu geplere ynanasym gelenok.

-Sen näme, bu habary ynanylýan adamyň getirenini bilmeýärmiş?

– Bilýän, Aly hezret.

-Onda sen biziň ynanyan adamymyza ynanmajak bolýarmyň?!

Hajyp äm-säm boldy. Näme diýjegini bilmän aljyrap dymdy.

-Näme, diliň damagyňa dykyldymy? Geple, oňa öz ygtyýarly hökümdarlyk hukugyny berýän perman bermäge meni yranyňda ony öwüp, aýdanlaryňy gaýtala!

-Aly hezret, men bilmändirin. Bir çemçe ganymdan geçiň. Men günäkär – diýip, hajyp Horezmşanyň aýagyna ýykyldy.

-Tur, ýeriňden! Ýol şaýyňy tut, biziň bilen Maýaçugyň üstüne gidýäň. Ol ýurdy onuň zulmundan gutarmak gerek – diýip, Tekeş soltan hajyba gitmäge rugsat berdi. Horezmşanyň huzuryndan ýüzi ak esgä dönüp çykan hajyp Rehnetdin Aly ýol şaýyny

tutmaga öýüne gitdi.

* * *

Jenaýatlarynyň jezasyndan bihabar Şemseddin Maýaçugyň sapaly günleriniň soňuna sogan ekildi. Üstüne Horezmşanyň agyr goşun çekip gelýäniniň habaryny eşidip, uly howsala düşdi. Goşunyň serkerdelerini maslahata çagylanda özüne has ýakynlaryndan, has dogrusy, şäriklerinden başgasyny tapmady. Her kimiň jany özüne şirin. Olar Horezminden üstlerine goşun gelýändigini Maýaçukdan hem öň eşidip, ökjäni göteripdiler. Goşunsyz galan Maýaçuga syçanyň hini müň tylla döndi. Girmäge deşik gözläp, şärikleri bilen gaçyp, Ardahy galasyna bardy. Horezmşa onuň gizlenen ýerini aňsat tapdy. Çünki, Maýaçugyň zulumyndan jebirlenen ýurduň ilaty Horezmşa nirä barsa, halasgärleri hökmünde onuň öňünden çykyp, Maýaçugyň gaçan ugruny salgy berýärdiler. Galany uzak gabap ýatmaly bolmady. Gaçyp gutulmagyň mümkin däldigini aňan Maýaçuk galadan şärikleri bilen çykyp, Horezmşanyň aýagyna ýykyldy. Tekeş soltan oňa ýigrenç bilen seretdi-de, ony şärikleri bilen ellerini arkasyna daňyp, Reýe pyýada sürüp gitmegi buýurdy. Horezmşanyň özi-de Reýe gelip, köşkde ýerleşdi. Onuň Maýaçuga bolan gazabyny uzak ýoluň ýadawlygy-da kiplarladanokdy. Ardahydan pyýada sürüp gaýdylanlar gelenden olaryň arasyndan diňe Maýaçugy huzuryna aldyrdy. Onuň ýany bilen hajyp Rehnetdin Alyny hem çagyrttdy.

– Köp wagtlap görüşmedik iki gadyrdany düşürmek hem sogap diýýärler – diýip, Horezmşa kinaýaly söze başlady. – Menem sogap gazanjak bolup, ikiňizi düşuryp otyryn. Jenap Rehnetdin hajyp, meniň size eden şu hyzmatym haky dogryňy aýt, sen näme üçin hemişe şu kezzabyň arkasyny çaldyň? Muňa doly hökümdarlyk hukugyny berýän permany berdirenem sen. Näme üçin şeýtdiň? Ýa, bu saňa talaň salyp alan zatlaryndan paýyňy iberýärmí?!

-Aly hezret, men mundan hiç haçan hiç zat alamok. Beräýeninde-de men onuň ýaly haram zady almarny ahyry! – diýip, Rehnetdin hajyp ant içip, awy ýalady.

Häliden bäre janyndan umydyňy üzüp oturan Maýaçuk kellesine

bir pikir gelip, «Ýatyp galandan – atyp gal» diýlenini edip, Tekeş soltana ýüzlendi:

-Merhemetli beýik soltanyň, men guluňyzy hem diňlemegiňizi towakga edýän...

-Men seni Hemedanda diňläp, aldandym. Saňa derwezäni açmadyk hemedanlylar seniň kimdigiňi menden öň bilen ekenler. Men indi bildim. Bilsemem diňläýin, hany aýt, agzyňdan ýene niçik ýalanlar çykar eken.

-Beýik soltanyň, men Siziň önüňizde bimöçber günäkär. Günämi aýtsam, men Siziň ajaýyp, öwgüli sözler ýazylan permanyňyzy alanyňdan soň begenjime hetden aşa joşup gidip, meý bilen eşrete berlip, goşuna gözegçiligimi goşadypdyryn. Goşunyň serkerdeleri meniň serhoşlygyňdan peýdalanyp, baýamak maksadynda ilata talaň salyp, bolmajysy bolupdyrlar. Görüp durşuňyz ýaly, olar ýok. Eden işlerine Sizden gorkup, gaçyp gidipdirler.

Horezmşah aýy ýylgyrdy:

-Gorkusyna gaçypdyrlar diýsene. Sen nä gorkman gaçdyňmy? Senem gaçdyň-a! Gaçmak bilenem günäni özüň subut etdiň!

-Aly hezret, men gözegçiligi goşadyp, talaňa ýol berenim üçin gorkup gaçdym.

-Ýalan! Talaňa özüň baş bolupsyň! Indi saňa soňky soragym bar, soňa dogry jogap berseň jezaňy ýeňillederin. Eger ýalan jogap berseň, özüňden gör. Hany aýt, seniň Rehnetdin hajyp bilen näme gatnaşygyň bar?

Maýaçuk bir salym dymdy. Sowalyň haýsy manyda berlenine ol düşüňýärdi. Düşünmedik bolup, ýöne jogap berse şanyň gaharyny getirmekden gorkup, dogry emma biraz üsti basyrlan tarzda:

-Aly hezret, käýarym Gürgenje gidýän kerwen bilen Rehnetdin hajyba salam goýberýärdim – diýip jogap berdi.

Horezmşah:

-Ine muny dogurladyň. Diňe salamyň özi dældigi düşnükli – diýdi.

Maýaçuk geplemän ýere bakdy. Rehnetdin hajybyň ýüzi ak tama döndi. Ol «Aly hezret» diýip, bir zatlar aýtmakçy boldy. Tekeş soltan «Besdir!» diýen manyda elini siltäp, ony gepletmedi. Soňra gapyda duran ýasawullara «Alyp çykyň!» diýip, hajyp

bilen Maýaçugy görkezdi. Ýasawullar olary alyp çykyp gidenlerinden soň ýasawulbaşyny çagyrdy:

-Hajyby Gürgenje barýançak tussaglykda saklaň. Maýaçugyň adamlary näçe? On ikimi? On ikisine-de uzyn dar gurup asyň! Maýaçugyň özüni dirileý başaşak aýagyndan asyp goýuň, näçe günde ölse – öler. Goý, bulardan zulum gören ilatyň içi sowasyn.

Reýiň uly bazarynyň golaýyndaky meýdanda gurlan darda iki hepdeläp asylyp duranlary görmedik adam galmady. Halka zulum edenlere şeýle jeza berenligi üçin Horezmşadan ilat minnetdar boldy.

Horezmşa Reýde birnäçe gün bolup, ilatyň arzy-halyny diňläp, arza gelenleriň haýyşlaryny kanagatlandyrdy.

Şu arada Horezmşanyň huzuryna Reýiň günorta tarapynda 150 parsah daşda ýerleşen Kerman ülkesiniň Burdeşir şäherinden ilçiler geldi. Horezmşa şeýle daşdan, uzak ýoly söküp gelmekleriniň möhüm sebäpleri bardygyny duýup, olary hormat-ehtiram bilen kabul etdi. İlçiler baş adamdy. Adatdaky tagzym bilen salam-helikden soň olaryň baştutany söze başlady:

-Merhemetli, muhterem Horezmşa Tekeş soltan hezretleri, Kerman ülkesiniň adalatly, zeberdest hökümdary Dinarşa hezretleriniň wepatyndan soň tagta çykan ogly Farruhşa ýurdy bulaşdyrdy. Ýurtda tertip-düzgün galmady. Biz şäherimiz Burdeşirden Farruhşanyň emeldarlaryny çykaryp kowduk. Siziň adyňyzy hütbä goşup, gaýybana hökümdarymyz edip saýladyk. Siziň adyňyzyň özi şäherimizde tertip-düzgünü ýola goýdy. Indi Sizden towakgamyz: Kermanyň häzirki nalajedeýin häkimiýetini aýryp, ýurdumyzda tertip-düzgünü berkarar edip bermegiňizi towakga edip geldik.. Tekeş soltan ýurduny öz elleri bilen tabşyrmaga gelen bu adamlara hoşamaý seredip durşuna, adynyň-owazasynyň Kerman kimin uzak ülkelere-de baryp ýetenine kalbynda buýsanja meñzeş bir ýakymly duýgy döredi. Emma ol bu duýgyny daşyna çykarman ilçilere resmi äheňde jogap berdi:

-Jenaplar, siziň towakgaňyzy kanagatlandyrmak aňsat iş däl. Sebäbi ýol uzak, Horezmin hem ýakyn däl. Daşdan gelip ýene daş ýere gitmek goşun üçin aňsat däl. Şeýle-de bolsa biz Kermanda halkyň asuda durmuşyny dikeldip bermek hem-de ýurdy adalatly

dolandyrjak adam bilen goşun goýbereris.

Ilçiler Kermanyň halkynyň Horezmşanyň özünüň gelmegini isleýändigini hernäçe diýseler-de, Tekeş soltan bu ýerde işleriniň köpdüğini bahana edip, Kermana gitmedi. Ol ýere emir Nusreddin Unaryň başçylygynda goşun hem-de ýurdy dolandyrmak üçin şyhny edip, emir Husametdin Omary iberdi. Şeýlelikde Horezmiň tabynlygyna ýene bir ülke geçdi.

Horezmşa indi Watana-Horezme dolansa hem bolardy. Emma ol weziri agzam Nyzamylmülk Masud ibn Alynyň bir gepi bilen ýene ýörüşe şaýlandy. Wezir:

– Aly hezret, bu bidin ysmaýylylar barha hetdinden aşyp halkara katyllara öwrülip baryrlar. Beýleki ýurtlara baryp, syýasy garşydaşlaryň buýurmasyny ýerine ýetirýärler. Olaryň jylawyny çekip goýmak gerekmiä diýýän – diýdi.

– Hak aýtdyňyz, tagsyr. Meniň özüm hem olary jylawlamak pikirindedim – diýip, Tekeş soltan weziriniň gepini makullady. Şundan soň ara wagt salman Horezmşa ysmaýylylaryň Kahyra atly uly galasyny gabady. Galanyň goragçylarynyň garşylygy bir aýdan geçmedi, aman diläp, teslim boldular. Paýtagt Alamutyň gabawy hem uzaga çekmedi. Bu berkdən berk galanyň goragçylary köp ýitgi çekip, garşylygy gowşatdylar. Emma Horezmşa ýene bir hüjüm bilen alynjak bolup duran galanyň gabawuny aýryp, Reýe gaýtdy. Onuň köpden bári ýüregine düwüp goýan uly bir niýeti bardy. Şonuň üçin bolsa gerek, Reýde-de eglenmän, ogly Täjetdin Alyşany Pars Yragyna häkim belläp, Horezme dolandy. Tekeş soltan her sapar ýörüşlerden göbek gany daman ata Watanyna gaýdyp geleninde kalby begençlere dolardy. Bu gezek beýle bolmady. Ol göýä bir ýumuş bilen wagtlaýynça gelen adam ýaly duýdy özüni. Bu duýgy bisebäp däldi. Ol şol göwnüne düwen niýetini amala aşyrmak üçin goşunyny güýçlendirmäge gelipdi. Ol ýurduň içinden, töwerekdäki taýpalardan serbazlyga adam alyp, uly goşun toplady. Indi ýola çykybermelidi. Emma şu arada garaşylmadyk bir pajyga ýüze çykyp, ony ýoldan saklady. Weziri agzam Nyzamylmülk Şemsetdin Masud ibn Aly al Harawy öldürildi. Katyllar özleriniň kimdigini gizläp hem oturman, «Horezmşaga ýamanlap, ýurdumyzda gan dökdüreni üçin kasas» diýen ýazgy galdyrypdyrlar. Tekeş soltan dergazap bolup,

katyllygy eden ysmaýylylary tapmak üçin Gürgenjiň çar tarapyna adam, şäherden daşardaky ýollara kowgy iberdi. Emma katyllary tapmak başartmady. Tekeş soltan şeýle parasatly, dana, tedbirkär wezirinden aýrylanyna örän gynandy. Merhumyň hatyrasyny belende tutup, onuň on baş ýaşly ogluny ýerine wezir edip belledi. Elbetde, oglana kämillik ýaşyna ýetýänçä işi alyp baryan kömekçiler hem bellendi.

Horezmşa weziriniň gandarlaryndan ar almak üçin ysmaýylylaryň üstüne bu sapar özi gitmän, ogly Muhammedi iberdi.

Hemişe saparlara gidilende äriniň ýanynda bolýan Terken hatyn bu gezek oňa hemra bolmakçy däldi. Köp zatdan başy çykýan bu mekir aýal äriniň bu gezekki ýörüşini öz ýanyndan makullamady, ýöne päsgel hem bermedi. Ol bu ýörüşden sag-aman gaýdyp gelmese-de piňine däldi, çünki ogly Muhammede tagtyň ýoly açykdy.

Tekeş soltan Terken hatynyň özi bilen bu saparky ýörüşe gitmek meýliniň ýokdugyny bilip:

-Sen näme, hanym, Bagdady hem-de ol ýerdäki biziň adymyza geçjek köşgi göresiň gelenokmy? – diýip gaharlyrak äheňde sorady.

Terken hatyn ýaşyna gelişmedik näz bilen:

-Soltanym, men yzy üzülmeýän saparlardan ýadadym. Şu gezek maňa ejaza beriň, paýtagtda galyp, Siz ýeňiş bilen gelýänçäňiz döwletiň işlerine seredeýin – diýdi.

-Döwletiň işlerine seredýän adam bar. Seniň bu ýerde geregiň yok. Onsoňam bu uzak saparda men sensiz oňmaryn. Ýol ugruna Muhammedi hem, ysmaýylylar bilen bir ýüzli eden bolsa, alyp gideris. Onuň elindäki goşun hem gerek – diýip, Tekeş soltan aýalyny özi bilen gitmeklige razy etdi. Has dogrusy, mejbur etdi.

* * *

Gürgençden Bagdady nazarlap, ýola düşen agyr goşun Şahristana ýetende eglenmeli boldy. Sebäbi Horezmşa Tekeş soltan nähoşlap, at üstünden düşege geçdi. Özünüň hemişe ýanyndaky iki has tebipleri hökümdaryň derdi yürekdedigini anyklap,

dürli däri-dermanlar bilen em edip, bejeriş usullarynyň iň täsirliisini ulanýardylar. Muňa garamazdan bimaryň dem almasy barha kynlaşýardy. Onuň arkasyna, kellesiniň aşagyna ýassyklary goşadan goýup, göwresini biraz galdyryp goýdular. Bu biraz peýda etdi. Terken hatyn her sagatda tebiplerden soltanyň ýagdaýyny sorady. Özü-de hassanyň ýanyna tiz-tiz girip, görüp çykýardy. Tebipler umyt bildirseler-de, ol soltanyň günü tükenip barýanyny duýup, ogly Muhammede gyssagly çapar iberdi. Bu wagt Muhammet ysmaýylylaryň Tursiz galasyny üç aý bäri gabap, gabawdakylaryň halyny teň edipdi. Galanyň kethudalary näçe diýse olja berjekdiklerini aýdyp, ýaraşyk etmegi teklipl edipdiler. Şo mahalda-da ejesiniň iberen çapary ýetip bardy. Çaparyň getiren habaryny eşidenden Muhammet ysmaýylylardan on müň dinar alyp, gabawy aýyrды. Muhammet Şähristana ýetip gelende Tekeş soltanyň entek jany bardy. Muhammet kakasynyň ýatan ýerine girip, çök düşüp, onuň ellerini ogşady, halyny sorady. Tekeş soltan mejalsyz ýagdaýda Muhammede nazaryny aýlap:

– Wagtynda ýetişdiň oglum, seniň bilen ikiçäk gürrüňim bar. Başgalar çyksyn – diýdi.

Tebipler iki epilip, yzyna basyp çykdylar. Terken hatyn «Menem çykaýynmy?» diýen manyda eli bilen özüni görkezip, ärine seretdi. Tekeş soltan:

– Men diňe tebipler çyksyn diýmedim – diýdi.

Terken hatyn närazy görnüşde ýüzüni бүрүşdirip çykyp gitdi.

– Muhammet,oglum..Men amanady tabşyrýan boldum – diýip Tekeş soltan bir dem demini dürsäp, soň dowam etdi. – Indi tagtymyň eýesi sen bolýan bolduň. Men saňa iň uly atamyz, nesilşalygymyzyň başy Kutbetdin Muhammediň adyny dakdym. Ol hezret otuz ýyl Horezmşah ady bilen höküm sürdi. Seniň özüňe ondanam köp höküm sürmek nesip etsin. «Seniň özüňe» diýenime düşündiňmi?! Hökümdarlygy ejeň bilen paýlaşma! Ýurtda hökümdar bir bolmaly. Ejeňden habardar bol, ol hökümdarlygy gowy görýär – diýip, Tekeş soltan ýene demini dürsemek üçin sägindi. – Indi ýurt-Watan hakyndaky pentlerimi diňle. Hökümdarlykda iň esasy zat – adalat! Adalatly şanyň ýurdy abat bolýar, halk ony ezizleýär. Emeldarlaryňdan hem adalatly bolmagy talap et.

Kanuny bozanlary bolsa, gaýgyрма, jezasyny ber. Indi seniň öňüňde duran iň uly wezipe hakynda aýtsam, bu Watany beýgeltmekdir! Men Horezmin atly ýurdy dünýäniň iň gudratly beýik döwletine öwürmek üçin ömrüm boýy çalyşdym. Bu ugurda az-owlak netije hem gazandym. Horasan, Pars Yragy, Yspyhan, Jend, Mangyşlak Horezminiň tabynlygyna geçdi. Nobat Arap Yragyna gelipdi. Bagdada ýörüşim, görüp durşyň ýaly, ýary ýolda galdy. Ony almak maňa nesip etmedi. Belki, saňa nesip eder. Indi Mawerennahr meselesi. Ony gara hytaýlaryň elinden almaly. Gara hytaýlaryň özüni hem syndyryp, paç töleginden dynmaly...

Ol ýene säginip, demini dürsedi:

– Indi iň soňky nesihatym: garyndaşlaryň bilen arany bozma, gowy gatnaşykda bol. Olardan kimdir biri tagtyňa dawa edip, göz dikse-de, onuň ganyny dökme. Özüňden çykan duşmany – dosta öwürjek bol... Bu babatda sen menden görelde al. Inim Soltanşa meniň iň ganyym duşmanym bolup, garşyma göreşdi. Men ony islän wagtyň ýok edip bilýärdim. Çünki, men ondan on esse güýçlidim. Ýöne men onuň ölümünü islemedim. Ol öz ajalyňa öldi, namazyna bardym, soňky ýoluna ugratdym. Ine, indi bize-de nobat ýetdi, soňky ýoluma sen... – diýip, soňuny aýdyp bilmän, Tekeş soltan bu gowgaly dünýäni terk etdi.

Sene 596-njy hijriniň remezan aýynyň 19-dy. (3.07.1200ý). Merhumyň meýdini tomsuň yssysynda zaýalanmazlygy üçin balzamirläp Gürgenje alyp geldiler. Ine şunda Tekeş soltanyň halka özüni aldyrany has ýüze çykdy. Tutuş Gürgenç aýaga galyp, ýas tutdy. Merhumy özüniň gurdyran medresesiniň ýanynda jaýladylar. Şundan soň hem ýas bir aý dowam etdi.

Durmuşda geçmejek zat ýok. Baýramlaram, ýaslaram geçýär. Tekeş soltanyň ýasy-da geçdi. Halk täze Horezmşaga garaşýardy. Taryhy proza